

Poznámka k recenzi Romana Kandy „Cítím čím dál tím víc krásu modernosti“

Josef Vojvodík

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
josef.vojvodik@ff.cuni.cz

Z recenze nedávno vydaných deníků Karla Teigehe (*Deníky 1912–1925*, eds. Jan Wiendl a Tereza Sudzinová. Praha, Filip Tomáš — Akropolis ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy a Památkem národního písemnictví 2022), jejímž autorem je Roman Kanda z Ústavu pro českou literaturu AV ČR Praha, se čtenář o denících teoretika české avantgardy dozví — bohužel — jen velmi málo. Zato se hodně dozví o recenzentových výhradách k mému úvodu.

Ty jsou postaveny na překroucení a falšování pojmů a jejich významů. Kanda tvrdí, že „Ústřední problém vyznačuje už sémantika jejího titulu [tj. Vojvodíkova úvodu], v němž se objevuje polarita ‚vůle k pravdě‘ a ‚vůle k omylu‘.“ To podle Kandy svádí k údajně „ahistorickým soudům“, i proto, že „pravda“ a „omyl“ jsou doslova opředeny hustou sítí morálních konotací“.

To je ovšem evidentní a úmyslná nepravda. Kanda totiž ve vši tichosti mému úvodu podsouvá, že již jeho titul, který ovšem z (pro svoji argumentaci) dobrých důvodů vůbec necituje, je postaven na zjednodušující opozici „pravda“ versus „omyl“. Název mého úvodu však zní: **„Vůle k pravdě a vůle k sebeklam v denících Karla Teigehe (1912–1925)“**. Mezi „omylem“ a „sebeklamem“ je významově podstatný rozdíl, kromě toho mluvím o „vůli k...“. Záměrné vytváření zjednodušujících, ultimativních a černobílých dichotomií s cílem „totální jednoty všech pravd“, jak tuto strategii charakterizoval Paul Ricoeur (1993, s. 25–54), je specialitou marx-leninského a nacionálně socialistického konstruování „nesmiřitelných protikladů“ („buď — anebo“), jemuž silně podléhal i sám Teige. Jen série jeho článků v *Tvorbě 1933 (Intelektuálové a revoluce I–III)*, tehdy redigované J. Fučíkem a J. Weilem, je cele postavena na násilných dichotomiích typu „buržoasní“ vs. „pokrokový“, „staré“ vs. „nové“, „revoluční“ vs. „reakční“ apod. Jejich agresivní rétorika předjímá rétoriku *Tvorby* přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století, ironií osudu téže *Tvorby*, která otiskla (krátce po Teigehe skonu) nechvalně proslulý, denunciantský hanopis Mojmirá Grygara *Teigovština — trockistická agentura v české kultuře (Tvorba 1951, č. 42, 43, 44, s. 1008, 1036 a 1060)*, který by se, kdyby ještě žil, stal jeho literárním zatykačem a možná byl s tímto úmyslem i připravován.

Slovo „omyl“ se v mém textu vyskytuje pouze 4×: omyl jako důsledek Teigehe (ne dosti silně) vůle k prohlédnutí sebeklam. Hlavní a zásadní důraz je v mém úvodu položen na fenomén SEBEKLAMU. Že vedl k omylům s fatálními, doslova

smrtnými důsledky, si nakonec uvědomil Teige sám. Snad časem dojde i na vydání Teigeho korespondence: dopisy z posledních tří let jeho života jsou deprimujícím svědectvím bolestného vědomí kolapsu a zhroutení smyslu celého života. V dopise z 20.–21. 6. 1948, který otisklo první číslo záhy zakázaného časopisu *Analogon* v červnu 1969, Teige píše:

Mohu říci, že jsem si na deprese uvykly a naučil se dokonale resignovat. Každý optimismus, jakákoliv naděje jsou jen žalostná narkotika, která přivedou pak vždy nové zklamání a horší kocovinu. Naopak: radikální pesimismus a co nejapatičtější lhostejnost vůči hemžení vnějšího světa — to je lepší medicína. Říkám si, že na ničem, co je vně, nezáleží, že je to všechno marné a zbytečné a nakonec spíš komické než tragické ve své nesmyslnosti a pitomosti. [...] Nedoufám už v nic, co je mimo, nepřeji si nic, co nemohu sám. [...] Z toho, co jsme si slibovali, se nic nesplní, svět se rozdělil na dva bloky, které se musí srazit v boji. Z našeho světa — pokud jde o umění — nezbyvají ani trosky [...]. Po mnohých a dlouho trvajících depresích došel jsem ve svém už docela klidném a strízlivém pesimismu k tomu, že mi vůbec nezáleží na životě; vím, že život už nemá žádný smysl, a přece nepomyslil jsem a nepomyslím při tom na sebevraždu. Je nutno si uvědomit, a zvyknout si na toto vědomí, že život je ztroskotání a prohra, že jsou to šedivé a pusté dny, měsíce, roky nesmyslné tragikomedie, a mezi nimi jen několik vzácných, jasných chvil, kdy něco člověku dovolí zapomenout na svět a na vše, co je mimo, co není lidské (Teige 1969, s. 68).

Toto bolestné procítání a ztráta iluzí začíná pomalu, ale definitivně moskevskými procesy, polemikami kolem Gideova *Návratu ze Sovětského svazu* a Weilovy *Moskvy hranice*. V Teigeho textech a polemikách z let 1937–1938 možno vysledovat jeho niterný boj se silícími pochybami a podezřením, že to, v co věřil, může být iluze a klam. Je ovšem mnohem svízelnější překonat sebeklam a jako takový jej odmítnout, jak to ve stejné době učinil Arthur Koestler, než se sebeklamu oddávat, jak o tom svědčí Teigeho *Deník z cesty do Moskvy a Leningradu* (1925). Teige se domníval, že vše, co vidí (jako např. při návštěvě továrny nebo věznice), jim v Moskvě neukazují proto, „aby nám ukazovali potěmkinovské vesnice, ale aby nám ukázali, jak by to chtěli mít zařízeno a zorganizováno všude“ (úterý 20. října 1925, Teige 2022, s. 470). Ve čtvrtek 22. října 1925 za tímto účelem navštívili také věznicí Sokolniki, která na Teigeho učinila rovněž skvělý dojem,

poněvadž vězeňský systém zde je zcela odlišný od systémů kapitalistických států, vězeňství není trestná, ale ochranná a napravující instituce. Všude dílny všeho druhu. Inženýr — nějaký světoznámý inženýr Lebeděv, jehož nám s úctou představovali, si rýsuje pro svůj úřad ve své cele dál, žalářován pro korupci. Trest maximální deset let. Polovina trestu se pravidelně promíjí zvláštní vězeňskou komisí. Dovolení ze žaláře, biograf, koncerty. Hrála nám vězeňská kapela Internacionálu (Teige 2022, s. 471).

Je nápadné, jak silně chtěl Teige naopak uvěřit „potěmkinovským vesnicím“ a podlehnout iluzím, jak se každý disharmonický moment (např. z večerního Leningradu: „Smutné, ponuré mrtvé město“, tamtéž, s. 479) snažil zaplašit sebepřesvědčováním o nezadržitelném pokroku a vývoj k nové společnosti, novému člověku, nové

budoucnosti, *novému* umění až k absurdní představě, že „svou prací přerouzuje Rusko a buduje tu novou socialistickou Ameriku: vždyť celou svou podstatou je konstruktivismus socialistickým amerikanismem, naplněným duchem leninismu. — USA je země budoucnosti, která se stává již minulostí, zemí a světem nové budoucnosti je SSSR, první socialistický stát a ohnisko světové revoluce, socialistická Amerika“ (Teige 1966, s. 276). Navzdory momentům, které Teige vnímal v Moskvě a Leningradě jako rušivé, se ve svých deníkových zápiscích znovu a znovu ubezpečuje, že komunismus je jediná cesta, jediná spása. Matce a sestře píše 18. 10. 1925 z Moskvy, že „bolševici jsou nejznamenitější lidé na světě“ a že „tady je vidět, jak krásný je komunismus ve skutečnosti“ (Teige 2022, s. 470). Co by asi psal, kdyby se mu hypoteticky naskytl možnost vidět místo potěmkinovské kulisy věznice, kterou mu soudruzi v Moskvě předvedli, děsivé mučírny GPU v neblaze proslulé moskevské věznici Lubjanka, které popisuje např. Solženicyn v *Souostroví Gulag*?

Sebeklam je složitý psychologický, ontologický a etický fenomén, který má různé podoby. Jde o privativní fenomén, který Aristoteles v *Metafyzice* definuje jako „sterésis“ ve smyslu „nedostatek“, „chybění“, „odnětí“, „ztráta“, tedy jako negativum v čisté podobě.¹ Vědomí, že něco existuje pouze jako nepřítomné, resp. závislé na existenci něčeho jiného, co se jeví jako dokonalé, jehož prostřednictvím se ovšem to, co chybí, co je nepřítomné, ne-existující ukazuje jako tíživý deficit. V úvodu k Deníkům jsem naznačil, že vůle k sebeklamu je spojena s Teigeho sebetvořením, sebeurčením a dosti složitým způsobem i s fenoménem sebepoznání. *Vůle k sebeklamu* znamená, že trvání na mylné víře (v něco nebo někoho) je chtěné, protože ten, kdo setrvává v sebeklamu, se vyhýbá pravdě, s níž nechce být konfrontován.

Sebeklam — a znovu zdůrazňuji, že ve svém úvodu mluvím o Teigeho **sebeklamu** — může mít také kolektivní podobu, což je případ ideologicky motivovaných sebeklamů. A naopak se mohou kolektivní sebeklamy upevnit jako ideologie. Ty sugerují, že je možné představy o lepším, o ideálním životě sjednotit, napne-li kolektiv společně své síly, ať už je tímto ideálem komunistická beztřídní společnost nebo árijský nacionální socialismus. Že i pro Hitlera byl vztah k marxismu centrální záležitostí, bylo doloženo mj. řadou pasáží z *Mein Kampf*.² Především to však vycítil

1 Antonín Kříž překládá „sterésis“ jako „zbavenost“ (Aristotelés 2003, s. 104).

2 Na tomto místě postačí odkázat na studii historika Ernsta Nolteho *Marxismus und Nationalsozialismus* (Nolte 1983, s. 389–417). Na počátku osmdesátých let 20. století vyvolaly ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* publikované příspěvky historika a filosofa Ernsta Nolteho (promoval 1952 u Eugena Finka ve Freiburgu disertací *Selbstentfremdung und Dialektik im deutschen Idealismus und bei Marx*) v západní části Německa tzv. „spor historiků“ (*Historikerstreit*): Nolte vychází z „kauzálního nexu“ mezi bolševicko-komunistickým a nacionálně-socialistickým terorem. Nolteho teze závislosti nacionálně-socialistického teroru na „rudém“ teroru komunistů vyvolala agresivní reakce ze strany levice. Nolte položil otázku: „Nebylo ‚souostroví Gulag‘ původnější než Osvětim? Nebylo bolševické ‚třídní vraždění‘ logickým a faktickým předchůdcem nacionálně-socialistického ‚rasového vraždění‘?“ (Nolte 1987, s. 45). Byl to ostatně Ernst Nolte, který ve své knize *Marxismus und industrielle Revolution* (1983) na 656 stranách ukazuje a dokládá, že Marxova — a jeho následovníků — ideová konstrukce nejen že nebyla pokroková, nýbrž naopak konzervativní a ve své podstatě výrazně předmoderní a sociálně náboženská (ovšem ve smyslu sekularizovaného náboženství).

sám Teige, když v *Surrealismu proti proudu* (1938) srovnával Goebbelsovy a Ždanovovy tirády proti modernímu umění, čímž ovšem zpečetil u komunistické nomenklatury po únoru 1948 svůj ortel. Dalo by se říci, že jedním z největších zklamání bylo pro Teigeho zjištění nesmiřitelnosti praktikovaného marxismu a moderního umění, jak o tom svědčí také citovaný dopis z června 1948, kde píše o životním ztroskotání a zklamání. *Sebeklam* a *zklamání* jsou dvě strany téže mince. Kdo se chce klamat, když místo nefalšovaného poznání a vědění chce mít jen víru — jak ji chtěl mít Wolker ústy svého básnického mluvčího ve *Svatém kopečku*: „žádná víra není laciná, kterou jsi šťastný a laskavý“ —, upadne dříve nebo později do hluboké skepse, o níž píše Teige ve svých dopisech z června 1948. Neboť každá víra, a zvláště víra v ideologii, je falibilní, což vede k velkému rozporu mezi „mou“ vírou a skutečnou podstatou věcí. Mylnost přesvědčení a víry je odrazovým můstkem do světa klamných iluzí.

V roce 1929 Teige koncipoval Zásadní stanovisko k projevu „sedmí“ (sedmi spisovatelů vyloučených z KSČ pro nesouhlas se stalinizací strany, s jejichž vyloučením Teige bezvýhradně souhlasil), v němž zdůrazňuje:

Jsme přesvědčeni, že skutečný rozvoj moderní kultury je závislý na revolučním dělnickém hnutí a že její vítězství je podmíněno vítězstvím dělnické třídy. Jsme přesvědčeni, že je to komunistická strana, která má a jediná může být vůdcem revoluce, a tím i nositelkou všeho našeho kulturního snažení (Teige 1970, s. 54–55).

Věty Ferdinanda Peroutky z jeho nekrologu Zločiny a čest Karla Teigeho (z 13. ledna 1952) obsahují i přes polemický tón (již z doby polemik s Teigem z dob Devětsilu) kus pravdy, když Peroutka píše:

Karel Teige měl všechny vlastnosti bojovného komunisty: byl nesnášenlivý, fanatický, dogmatický, a když nechtěl vidět, neviděl. [...] On více než kdo jiný svou osobou i tím, co psal, pomáhal zastříti, že komunismus přináší převahu hrubosti a nevzdělanosti, že to bude zároveň vláda průmyslového plánu [...]. Karel Teige věřil v diktaturu proletariátu, v kruté potlačování odpůrců³ i v dialektický materialismus. Rozešel se se stalinským komunismem v jediné otázce: v otázce uměleckého vkusu. To stačilo, aby byl zahuben. [...] V posledních letech žil Karel Teige v strašném osamocení a na komunistickém pranýři. Nad jeho hrobem já pronáším tento epilog: Zde leží muž, který se mýlil skoro ve všem — ale měl charakter (Peroutka 1984, s. 13–14).

3 Historik Andreas Wildt (2002, s. 425–443) ukazuje, že revoluční násilí a teror je integrální součástí marxistické ideologie. Ve své podnětné a materiálově bohaté studii, v níž se zabývá vztahem Marxe a Engelse k revolučnímu teroru, hned za začátku říká, že práce na tomto tématu, jemuž se věnoval již ve své habilitační práci (*Grenzen der Moral. Die Moralkritik von Marx und Engels*, FU Berlin, 1989), byla pro něj provázána sílcí deziluzí, při níž převážil kritický pohled, který byl součástí rozchodu a rozloučení s postojem k marxismu, který zastával v sedmdesátých letech. Přes veškerou kritiku totalitarismu, politické ekonomie a leninské revoluce zůstávalo překryto, jak silně je idea „revoluce“ spojená s fantaziemi destruktivního velikášství, násilí a ničení. Na žádném místě ani Marx, ani Engels sice jakobínský teror přesněji neanalyzují, na řadě míst ale zdůrazňují jeho nutnost. Wildt (2002, s. 442) např. uvádí Marxem i Engelsem schvalovanou hromadnou popravu 64 rukojmích

Pokus o objasnění motivace sebeklamu u Teigeho by vyžadoval kulturně-psychologický rozbor. Leccos naznačují i jeho deníkové záznamy, zvláště z doby kolem maturity a dále, a samozřejmě jeho polemiky. Teigeho znovu a znovu se opakující útoky proti „buržoům“, „měšťácké třídě“, proti údajnému „bankrotu a úpadku buržoasní vzdělanosti“ (zde cituji jen z trojice článků *Intelektuálové a revoluce* z Tvorby 1933) by mohly být výrazem „špatného svědomí“, sugerovaného marxistickou ideologií, z vlastního buržoasního původu. V článku *Intelektuálové a socialismus (Intelektuálové a revoluce III)* píše Teige posměšně o „syncích ze zámožných buržoasních rodin“. Právě z takové rodiny pražské high-society Teige pocházel a ta mu také umožnila nejen vynikající vzdělání včetně soukromých učitelů, ale i to, že se mohl plně věnovat svým zájmům a zálibám. Je v mnohém příznačné, že „proletáři“ Hora nebo Seifert se s komunismem definitivně rozešli v roce 1929.

Ale motivy Teigeho vůle k sebeklamu i jeho deptající skepse jsou jistě složitější a souvisejí s jeho představou vývoje umění. Šestnáctiletý Teige vepsal do svého deníku pěknou větu, kterou Roman Kanda zvolil za název své recenze: „Cítím čím dál tím víc krásu modernosti“ (Teige 2022, s. 145). Je mj. výrazem paradoxu, že krásu můžeme prožívat i v době, kdy ve světě kolem nás zuří válka a zabíjení, jejichž bezprostředností byly sice Čechy a Morava ušetřeny, nicméně jen jeho o rok dva starší druzi a pozdější soupeřníci — jako Biebl — zápasili v zákopech na Balkáně nebo v Haliči o holý život — nebo se už nikdy nevrátili.

Jde však ještě o něco jiného: Teige, jak ukazují jeho programové texty zejména z dvacátých let, spojil „krásu modernosti“ s představou „nutného“ vývoje kupředu (paralelně k vývoji technickému, civilizačnímu), o němž se do poloviny třicátých let domníval, že se uskutečňuje především v SSSR, souběžně s budováním socialismu. Tím bolestnější bylo jeho zklamání, když zjistil, že Leninovo ani Stalinovo Rusko nebylo prostředím a zřízením, kde by vznikala „krása modernosti“, ale naopak (pokud jde o umění) „Bastilou akademismu“, jak nazval jednu z podkapitol své nedokončené *Fenomenologie moderního umění (1950–1951)*.

Teige, jako celá řada aktérů avantgardních hnutí, podlehl klamu projektivní představy historického času lineárního vývoje, jenž musí zákonitě směřovat k lepší, vývojově pokročilejší budoucnosti, k nějakému finálnímu stavu „proměny“ člověka a světa, definitivního „vítězství“ (dokonce nad smrtí), klamu, který, jak ukázal Ludger Heidbrink, vedl do bludného kruhu bez východiska. Podle Heidbrinka je celá moderna „ana-chronistická“, zaklíněná v poli neustálého napětí mezi vědomím pokroku a vývoje a zároveň krize a úpadku (Heidbrink 1999, s. 553–554). Proto je „projekt moderny“ zatížen historičností, silně zakořeněn v historickém čase, jímž se moderna (včetně avantgardních hnutí) sebedefinovala. Čas dějin, čas světa, nikoliv ovšem čas lidského života: jednota historického času se v moderně dostala, jak Heidbrink

24. května 1871, vykonanou radikálními revolucionáři na konci komuny, přestože většina komunardů tento čin odmítala. Také po bolševické revoluci v Rusku byl revoluční teror odmítán, jak Wildt zjišťuje, pouze nemarxisty (Wildt 2002, s. 443) z okruhu anarchistů a ruských sociálních revolucionářů. Naopak důsledným rozvedením vztahu marxismu a teroru je Trockého spis, polemika proti Kautskému, *Terrorismus und Kommunismus. Anti-Kautsky* (1921). Již v srpnu 1918 vydal Trockij rozkaz k zřízení koncentračních táborů (rus. *koncentracijnyj lager*) pro „třídní nepřátele“.

zdůrazňuje, do opozice k pluralitě individuálního života. Lpěním na „kolektivních singulárech“ jako pokrok, utopie, krize, emancipace, světová společnost, která měla vyjadřovat modernu jako celek, vyloučila moderna ze své „celistvosti“ a lineární představy vývoje náhodu, diskontinuitu, pluralitu, ambivalenci časových procesů (tamtéž, s. 554). Upínání se k časovému horizontu hypotetické „budoucnosti“ vedlo po druhé světové válce nejen k „posthistorické skepsi“, ale také k decidované ne-historičnosti, před-historičnosti. Dokonce v surrealismu samotném, který chtěl po válce objevit „nový mýtus“, jenž se stal také hlavním tématem sedmé a první poválečné mezinárodní výstavy surrealismu v Paříži v roce 1947, jejíž zmenšená verze byla přenesena v témže roce do Prahy.

Od počátku čtyřicátých let, kdy se Teige od sociologie architektury vrátil k výtvarnému umění, především tedy k malířství, začíná také svůj pohled na vývoj moderního umění přehodnocovat, jak o tom svědčí dvě rozsáhlé studie (fragment nedokončené knihy) *Vývojové proměny v umění*, které z pozůstalosti vydal v roce 1966 Vratislav Effenberger. Teige se zde vrací k Cézannovi a ke kubismu jako východisku moderního umění.

Teigeho vůle k sebeklamu souvisí, jak se zdá, s diskrepancí v jeho sebeurčení, diskrepancí mezi přáním a skutečností, individualitou a společností, rozumem a citem, skutečností a „*paradis artificiels*“. V mládí si přál být umělcem a zároveň aktivistou na poli kultury a politiky, architektem budoucí „lepší společnosti“ a světa. Jeho nejlepší umělecko- a literárně-kritické texty z raných dvacátých a čtyřicátých let se v řadě pasáží blíží básním v próze (texty pro monografie Jana Zrzavého, doslov k Baudelairovu *Fanfarlo*, úvahy o umění Bohumila Kubišty, text pro plánovanou monografii Jindřicha Štyrského ad.). Zůstal do konce svého života 1. října 1951 bytostně spojený s romantickým ideálem poetizace, lyrizace světa i politizace estetiky s jejími neřešitelnými aporiemi, v nichž uvízl již raný romantismus.⁴ Krásným důkazem posledního domyslení možného spojení těchto protikladů je jeho estetická i lidská „závěť“ z května 1951, napsaná pět měsíců před skonem jako odpověď na otázku „Proč píšete?“ z ankety surrealistů v ineditním sborníku *Znamení zvěrokruhu* (Blíženci) (Teige 1994, s. 403).

LITERATURA

Aristotelés: *Metafyzika*, přel. Antonín Kříž. Petr Rezek, Praha 2003.

Havlíček, Zbyněk: *Veškerá poezie*. Dybbuk, Praha 2016.

Heidbrink, Ludger: *Die Moderne als Projekt der historischen Zeit*. In: Gerhart von Graevenitz (ed.): *Konzepte der Moderne*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart — Weimar 1999, s. 544–564.

Nietzsche, Friedrich: *Werke in drei Bänden. Band 3*, ed. Karl Schlechta. Hanser Verlag, München 1954.

Nolte, Ernst: *Marxismus und Nationalsozialismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 31, 1983, č. 3, s. 389–417.

Nolte, Ernst: „Vergangenheit, die nicht vergehen will: Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte“.

4 Novalis uvažuje ve svém filozofickém programu romantismu *Das Allgemeine Brouillon* (1798–1799) o symbióze poezie a finančnictví, básnictví a „liberální ekonomie“.

In „Historikerstreit“. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Piper Verlag, München — Zürich 1987, s. 39–61.

Peroutka, Ferdinand: Zločin a čest Karla Teigehe. In týž: *Budeme pokračovat*, ed. Jiří Kovtun. Sixty-Eight Publishers, Toronto 1984, s. 13–17.

Ricoeur, Paul: Pravda a lež. In: týž: *Život, pravda, symbol*. OIKOYMENH, Praha 1993, s. 25–54.

Teige, Karel: Výtvarná práce sovětského Ruska. In týž: *Svět stavby a básně. Studie z 20. let*. Československý spisovatel, Praha 1966, s. 250–307.

Teige, Karel: Z dopisů Karla Teigehe. *Analogon* 1, 1969, č. 1, s. 68–69.

Teige, Karel et al.: Zásadní stanovisko k projevu „sedmi“. In: Štěpán Vlašín a kol.

(eds.): *Avantgarda známá a neznámá*, sv. 3. *Generační diskuse 1929–1931*. Svoboda, Praha 1970, s. 54–55.

Teige, Karel: Odpověď na anketu. In týž: *Osvobodování života a poezie. Studie ze 40. let. Výbor z díla III*, eds. Jiří Brabec, Vratislav Effenberger, Robert Kalivoda. Aurora, Praha 1994, s. 403–416.

Teige, Karel: *Deníky 1912–1925*, eds. Jan Wiendl a Tereza Sudzinová. Praha, Filip Tomáš — Akropolis ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy a Památkem národního písemnictví, Praha 2022.

Wildt, Andreas: Revolutionärer Terror und Moral bei Marx und Engels. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 50, 2002, č. 3, s. 425–443.